

25-Sentyabr, 2026-yil

TOPONIMIKALIQ AÑIZLARDA PATSHA HÁM BATIRLAR OBRAZI.

Muratbaeva Shaxnoza

QMU magistranti

Annotaciya: *Ushbu maqolada toponimik rivoyatlarning folkloristika ilmidagi o‘rganilish masalalari so‘z etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Janr, syujet, folklor, toponomika, gidronim, rivoyat.*

Abstract. *In this article, the issues of study of toponymic narratives in the science of folkloristics are discussed.*

Key words: *Genre, plot, folklore, toponymy, gidronym, legend.*

Añizlarda patsha, xan, biyler toponimikalıq orınnıń basqarıwshısı boladı. Olar óz xalqın, óz jerin dushpanlardan qorǵawǵa háreket etedi. Belgili orın atamalarınń ayırmları patsha, xan atına qoyılmaǵan bolsa da, tiykarǵı syujet xanlardıń tusında boladı. Al ayırım toponimikalıq yáki gidronimlik atamalar tikkeley sol xannıń atı menen baylanıslı. Mısalı. “Aqshakól” añızında Aqshakóldıń kelip shıǵıwın Aqshaxan degen sol eldiń xanı menen baylanıstıradı. Añızda keltiriliwınshı, sol xannıń otırǵan jerinde kól payda bolǵan. Sol ushın kól Aqshaxannıń atına qoyılıp, Aqshakól bolıp atalıp ketken, -desedi. Shını menen da, kóldiń payda bolıw tariyxı boyınsha Aqshaxannıń patsha bolǵan dáwirine tuwra keledi.

El arasına keń taralǵan taǵı bir tariyxıy-epikalıq temadaǵı dóretpе «Ayazxan haqqındaǵı añız» bolıp tabıladı. Bul añızdıń waqıyaları ótmishtegi ata-babalardıń erte dáwirlerdegi baslarınan keshirgen turmısları menen tıǵız baylanıslı. Onıń oraylıq motivi Aral teńiziniń payda bolıwı, Ústirt arqalı Kaspiy teńizine quyatuǵın Ámiwdáryanıń ańǵarınıń kewip qalıwı sıyaqlı tariyxıy waqıyalar menen ushlasıp ketedi. Biraq ol shın mánisindegı toponimlik añız emes ekenligin, soǵan qaramastan, onda toponimlik mazmunınıń orın alǵanlıǵın atap ótpekshimiz. Ayaz degen bir neshe adam atları orta ásirlerdegi tariyxıy shaxs sıpatında bir qatar jazba dáreklерde kórinedi. Al xalıq arasındaqı añızlar boyınsha ol Ayazqul, Ayaz shopan túrinde sóz etiledi. Onıń toponimlik belgisi Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Ellikqala rayonında Topıraq qaladan onsha qashıq emes jerde jaylasqan Ayaz qala atı menen atalatuǵın tariyxıy orında hám Baysın xalqın basqarǵan patsha sıpatında, suw astına ǵarq bolǵan Adaq qala sıyaqlı el jer atamalarında kózge taslanadı. Ayazxannıń Ayaz qala menen baylanısı bar ma, joq pa degen máseleге ele anıq juwap tabılǵan joq. Biraq awızsha ayılatuǵın xalıq añızlarında usı ekewiniń aralarında jaqınlıq bolıp qalanı Ayaz saldıǵanlıǵı hám qala sonıń atı menen atalatuǵınlıǵına beyimlesken epikalıq sheshimlerdiń izlerin anıqlaw múmkin. Ayaz antroponimi menen Ayaz toponimi hár qaysısı hár dáwirde (erte dáwir menen orta ásir) payda bolǵanlıǵı máseleni shiyelenistirgen menen onıń toponimlik áhmiyetin biykarlap bolmaydı.

“Gúldirsın” añızında bolsa Gúlistan qalası patshasınıń aqıllılıǵı kózge taslanadı. Qala patshası xalıqtıń qamalǵa túsip, xalıq ash bolǵanınıń gúası bolıp, aqıllılıq penen hárbir

25-Sentyabr, 2026-yil

úyden bir uis biydaydan jıynatıp, eki-úsh ógiz tawıp eń sońǵı dándi jegizip, bir neshe kún baǵıp, olardı qalanıń sırtına shıǵarıp jiberedi.¹ Bundaǵı maqset, sol arqalı xalıqtıń ázzi ekenligin dushpanlarǵa kórsetpey, hiyle jolı menen olardı artına qaytıwına májbúrlew bolǵan. Tilekke qarsı, xannıń bul niyetin óz qızı dushpan tárepke áshkara etip, xalqın óz qolı menen satıp beredi. Nátiyjede Gúldirsın qalası qamal boladı. Ańızda qala patshasınıń aqıllılıǵı, xalıq birligi jolında islegen háreketleri hám danıshpanlıǵı ayqın kózge taslanadı.

Al, “Ketenler” degen ańızda bolsa xan obrazına tán bolǵan xarakter ashıladı. Ańızda Xiywanıń bir zalım xanı boladı hám onıń qol astındaǵı diyqanlardan biri bolǵan Ketenler degen jigin sol xannıń qızına ashıq boladı. Xan qızın uzatar aldında “kimde kim jaw ala almaytuǵın qala salıp berse, soǵan qızımde beremen”, – dep wáde etedi. Xannıń qızı menen burınnan sóylesip júrgen Ketenler qızdı alıp qashıp ózi salıp qoyǵan qalaǵa barıp bekinip aladı. Quwǵınshı nókerler qalanı qorshap aladı. Ketenler menen bir neshe kún urıs qılsa da olardı jeńe almay, qalaǵa kire almay nókerler izine qaytıp ketedi. Soń Ketenler xannıń qızın alıp atasınıń aldına baradı. Ol óz ayıbın moynına alıp xannıń qızına iyelik etiw ushın qoyǵan shártin esletedi. Xan buǵan qayıl boladı.² Bunda xan obrazı qospalı xarakterge iye. Sebebi, xan basında zalım bolǵanı menen, sońınan óz wádesinde turıp qızın óz súygenien beriwge qayıl boladı. Bul ańızda xan menen qatar, batır obrazı da berilgen. Ketenler óziniń batırlılıǵı, mártligi menen óz muhabbatına erisedi. Xannıń tilegin orınlap, ashıǵına jetiw ushın barınsha háreket etedi. Sol sebepli de, toponimikalıq orın ańızda kórsetilgen batır atı menen tikkeley baylanıstırılıp qoyılǵan. Bunday márt qaharman obrazlardı basqa toponimikalıq ańızlarda da ushıratamız.

Batırlar obrazı “Qırıq qız qala” ańızında Gúlayım hám onıń qırıq qızı mısasında beriledi. Ańız Qırqqız dástanındaǵı syujetler menen únles keledi. Degen menen, onıń ayırım waqıyaları ózgertilip berilgen hám ańızdın sońında sol Gúlayım hám onıń qırıq qızı jasaǵan aymaqtıń kelip shıǵıwı boyınsha waqıyalar bayanlanadı. Bul ańızda batır hayal qızlar obrazı jaqsı ashıp beriledi. Gúlayım hám qırıq qızı birgelikte óz otırǵan mákánin jeti xannan qorǵap aman alıp qalǵanı keltiriledi. Sol sebepli de, olar jasaǵan oın házirgi künge shekem Qırıq qız qala ataması menen saqlanǵan. Ańızda aytılwınsha, sol orında qırıq qızı jasap qaladı, al Gúlayımınń ózi Arıslan menen qosılıp Túrkiстанǵa kóshedi. Bul toponimikalıq ańızdın “Qırıq qız” dástanınan ózgeshelik tárepleri bar. Máselen, Arıslan jigit aǵaları menen Gúlayımdi ayttırıp barǵan waqtında qız jeńgesi menen aytısıwları, olardıń arasındaǵı tapqırılıq sózleri, jawshı bolıp kelgen Gúlayımǵa ol úsh shart qoyıwı hám patshanıń shártlerdi orınlamay almawı, Arıslannıń Gúlayım menen bóle bolıp shıǵıw h.t.b epizodlar menen dástannan ózgeshelenedi.

¹ Баҳадырова С., Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары ҳәм шешенлик сөзлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. 103-б

25-Sentyabr, 2026-yil

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы: (К общей постановке проблемы). – Русский фольклор. М., –Л., 1972, т.13, –С. 6-19.
2. Азбелев С.Н. Отношение преданий, легенды и сказки к действительности // Славянский фольклор и историческая действительность. -М, 1965, С. 11-25; Гусев В.Е. Эстетика фольклора. -Л., 1967, С. 122-123; Соколова В.К. Русские исторические предания. -М. 1970, С. 249; Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора // Прозаические жанры в системе фольклора народов СССР. -Минск, 1997. -С. 23; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы (к общ ей постановке проблемы) // Русский фольклор. XII. - М.: 1972, С. 6-11
3. История казахской литературы. В 3-х томах. Том 1. Казахский фольклор. - Алматы, Наука, 1968, С.233.
4. Уйгур халик егиз ижадийити. -Апмута, Наука. 1983, –Б.157.
5. Башкорт халык ижады. Риуайаттэр, легендалар. –Офо.: Бошкортстан китап нашриете, 1980, –Б.25.
6. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсақов Б., Сафаров О. Узбек халқ оғизаки поэтик ижоди. - Тошкент: Уқитувчи, 1990. –Б.179.
7. Саттаров У. Узбек халқ топонимлик ривоятлари.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. –Тошкент, 2002. –Б.3.
8. Жуманазаров У. Узбек фольклори ва тарихий воқелик. –Тошкент: Фан, 1993. –Б.179.
9. Алламбергенова И. Қарақалпақ халық аңызлары. – Тошкент, 2020. –Б.51.
10. Рузиев Н. Ўзбек халқ афсона ва ривоятларининг тнглиз тилига таржимасида миллийликнинг ифодаланиши. Фил.фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Бухоро, 2022. –Б.15.
11. Имомов К. Узбек халқ прозаси. -Тошкент, Фан, 1981, –Б.97.